

Отримано: 08 вересня 2018 р.

Прорецензовано: 11 вересня 2018 р.

Прийнято до друку: 17 вересня 2018 р.

e-mail: vladnat@gmail.com

DOI: 10.25264/2311-5149-2018-10(38)-110-115

Спасьві Н. Я. Критеріальні ознаки територіальної громади: сучасні науково-методологічні контури. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2018. № 10(38). С. 110–115.

УДК 336:14

JEL класифікація: H72

Спасьві Наталя Ярославівна,*кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання та страхування,
Тернопільський національний економічний університет***КРИТЕРІАЛЬНІ ОЗНАКИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ:
СУЧАСНІ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНТУРИ**

У статті проведено ґрунтовну характеристику ознак територіальної громади, проаналізовано основні підходи вітчизняних і зарубіжних науковців щодо виокремлення в контексті правового, економічного та соціального критеріїв. Визначено домінуючі ознаки територіальної громади як соціально-економічної категорії, що дозволяє підійти системно до трактування дефініції.

Ключові слова: територіальна громада, члени територіальної громади, місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, місцевий бюджет, місцеві фінанси.

Спасьві Наталя Ярославівна,*доцент, доцент кафедри фінансових суб'єктів господарювання та страхування,
Тернопільський національний економічний університет***КРИТЕРИАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОБЩИНЫ:
СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ КОНТУРЫ**

В статье проведена основательная характеристика признаков территориальной общины, проанализированы основные подходы отечественных и зарубежных ученых относительно выделения их в контексте правового, экономического и социального критериев. Определены доминирующие характеристики территориальной общины как социально-экономической категории, что позволяет подойти системно к трактовке дефиниции.

Ключевые слова: территориальная община, члены территориальной общины, местное самоуправление, органы местного самоуправления, местный бюджет, местные финансы.

Natalia Spasiv,*PhD, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Finance of Business Entities and Insurance
Ternopil National Economic University***CRITERIAL CHARACTERISTICS OF THE TERRITORIAL COMMUNITY:
MODERN SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL APPROACHES**

The article provides a description of the characteristics of the territorial community, analyzes the main approaches of domestic and foreign scientists to its definition in the context of legal, economic and social criteria. The dominant features of the territorial community as a socio-economic category are defined, which allows us to approach systematically the interpretation of this definition.

It was stated that a territorial community is united by diverse systemic factors, in particular, territorial and demographic ties, legal and political motivation, property, economic and financial basis, intellectual and professional unity, linguistic and religious (socio-cultural) authenticity, certain dimensional localization does not exclude the right of every individual to individuality but consolidates the efforts of many to achieve the desired result for all. This means that everyone can keep his identity while lobbying for common interests. Accordingly to all stated above, these features completely describe the territorial community in legal and sociological theoretical aspects. At the same time, the economic component of definition (in terms of theoretical basis of the systematic approach methodology) is not given an appropriate attention, which causes the ambiguity and requires a closer look. Proceeding from the above, in order to study the economic essence of the territorial community as a subject of local self-government, it is expedient to systematize those features which, first of all, ensure the full-fledged subjectivity of the territorial community in the system of local self-government.

Key words: territorial community, members of a territorial community, local self-government, local self-government bodies, local budget, local finances.

Постановка проблеми. Цінність наукового дослідження полягає у взаємодії різних методологічних елементів. У сучасних умовах на тлі множини різнопредметних і різновекторних підходів до інтерпретації територіальної громади викристалізується можливість застосування такого вихідного науково-ме-

тодологічного аспекту як системний підхід, що уможливило розгляд поняття комплексно й цілісно. Саме такий науково-методологічний підхід, на нашу думку, формує ще одну «наукову сходинку» до загальнонаукової методології пізнання сутності поняття «територіальна громада» та дозволяє викристалізувати її домінуючі ознаки як соціально-економічної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми, перебуває в полі зору багатьох науковців. Її різні аспекти досліджують такі українські вчені: Б. П. Андресюк, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, В. І. Борденюк, В. М. Вакулєнко, В. С. Куйбіда, В. В. Мамонова, Ю. В. Наврузов, М. І. Орхіз, Ю. Л. Панейко, В. Ф. Погорілко, С. Є. Саханенко, Ю. П. Сурмін, Ю. П. Шаров та ін. Серед зарубіжних науковців необхідно виділити таких, як А. Брауна, Б. Веллмана, М. Даймонда, І. В. Видріна, А. де Токвіля, О. А. Ткаченка, В. І. Фадєєва, Ю. В. Філіпова та ін.

Метою статті є здійснення теоретичного дискурсу в контексті виокремлення ознак територіальної громади, критичний огляд визначених критеріальних ознак вітчизняними і зарубіжними науковцями, та формування на цій основі новітніх підходів щодо їх ранжування.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань**:

- висвітлити наукові підходи зарубіжних науковців щодо виокремлення ними ознак територіальної громади;
- провести дослідження ознак територіальної громади з погляду вітчизняних науковців;
- виокремити власний підхід щодо їх критеріального висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що на впорядкування та систематизацію процесу пізнання спрямований системний підхід, застосування якого потребує кожен об'єкт наукового дослідження. Як стверджує Г. Клейнер, «недостатність використання методології системного аналізу в економіці робить суттєво біднішим арсенал економічної науки» [1]. З позицій системного підходу структура, взаємозв'язки елементів і явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, особливості, чинники й умови є обов'язковими його елементами. Відповідно до нашого дослідження системний метод виявляється у встановленні різних підходів до трактування (економічного, правового, соціального), вивчення й конструювання соціально-економічних елементів як параметрів єдиної соціо-економічної системи. Такий підхід передбачає аналіз територіальної громади як домінуючого її елемента, структура якого репрезентована членами територіальної громади, органами місцевого самоврядування та державою. У системному дослідженні територіальна громада містить соціально-демографічну взаємодію, тобто сусідські відносини, спільні правила та норми поведінки, відчуття належності та співпричетності до подій у громаді, психологічну ідентифікацію інтересів людини з інтересами спільноти, єдиними морально-етичними цінностями; економічний взаємозв'язок, тобто спільна зайнятість, ринок праці, участь у виробничому процесі, формування фінансово-матеріальної основи на тлі правового та законодавчого забезпечення як третього елемента системи. Характеристика системоутворювальних елементів і виявлення між ними характеру взаємозв'язків (вертикальний чи горизонтальний) шляхом комплексного підходу до розкриття природи й ознак територіальної громади, сприятиме побудові збалансованої моделі взаємовідносин між державою, органами місцевого самоврядування і членами територіальної громади.

Очевидно, що дослідження територіальних громад як базового елемента системи територіальної організації влади потребує системного підходу, який поєднує економічні, соціальні, політичні, географічні, просторові, управлінські, законотворчі й інші аспекти. Комплексністю характеризуються наукові напрацювання зарубіжних вчених. Зокрема, ґрунтовно та із притаманною науковою прискіпливістю вивчаючи територіальні співдружності, Д. Хіллер зазначає, що «з 94 опрацьованих визначень у 69 згадується соціальна взаємодія, територія і загальний зв'язок або зв'язки, що зазвичай знаходяться в громадському житті» [2] і трактує їх як об'єднання людей у межах території, з поділом праці на спеціалізовані та взаємозалежні функції, із спільною культурою та соціальною системою, яке організовує свою діяльність, члени якого усвідомлюють єдність і приналежність до громади, а також діють колективно в організованому порядку. Д. Поплін зауважує, що вказані елементи наявні в 125 визначеннях терміна «територіальна громада» [3]. Таким чином, Д. Хіллері та Д. Поплін виділяють три домінуючі дефінітивні характеристики поняття «територіальна громада»: територія, загальні зв'язки й соціальна взаємодія, що в контексті обраного науково-методологічного підходу визнаються нами елементами системи.

Своєю чергою, розширює перелік К. Іонассен і визначає такі елементи громади [4]: населення; територіальна база; взаємозалежність спеціалізованих частин громади і поділ праці в ньому; спільна культура і соціальна система, що інтегрують діяльність його членів; усвідомлення жителями єдності та належності до громади; можливість діяти на корпоративній основі для вирішення місцевих проблем. Д. Чевіс зауважує: «Теорія і практика показують нам, що почуття громади має п'ять ключових елементів: задоволення потреб, розподілені цінності, членство, вплив, розподілені емоційні зв'язки» [5].

Д. Барнс і його прибічники, підійшовши системно до трактування територіальної громади, акцент роблять не на елементах, а виділяють підходи [6], зміст яких зводиться до такого: історично сформована спільнота людей зі спільними традиціями та культурою; завдяки розвитку в процесі зміни історичних епох і протягом певного часу вона набуває своєї історичної легітимності, свого права на існування; спільнота, яка існує і розвивається в процесі соціальних взаємовідносин, інтеракцій між індивідами в колі родини чи внаслідок проживання на одній території, через приналежність до певної соціальної групи чи завдяки спільним соціальним інтересам; колективний споживач; представник місцевого населення на політичній арені, який репрезентує населення відповідної території, його погляди і думки, водночас здатний впливати на місцеве суспільне життя і наділяти місцеве населення певними повноваженнями; суб'єкт-учасник виробничого процесу, який забезпечує надання громадських послуг із метою комфортизації життєдіяльності людини. Однак, на нашу думку, навіть таке розлоге трактування є понятійно обмеженим, оскільки не зачіпає економічної складової цієї спільноти, не наголошує на фінансовому аспекті реалізації власних інтересів у контексті «комфортизації життєдіяльності людини».

Різнопольярний концепт розгляду територіальної громади на основі комплексного підходу пропонує Р. Шаффер [7], виділяючи:

- якісний підхід, ключовим є питання рівня якості життя членів громади;
- екологічний підхід полягає у вивченні громади у природно-географічному просторі;
- етнографічний підхід базований на вивченні певного способу життя, акцент зроблено на культурному просторі;
- соціологічний підхід розглядає громаду як соціальну систему й описує соціальні відносини, типові для певних груп та більш великих соціальних утворень як усередині спільноти, так і у відносинах із зовнішнім середовищем;
- економічний підхід вивчає взаємодію суб'єктів економічних відносин у межах територіальної громади, враховуючи наявні ресурси громади.

Поширеним методологічним підходом є розгляд територіальної громади як публічних корпорацій, що науково обгрунтовано, причому з різних позицій. Так, Ж. Гербер, дійшов висновку, що територіальні громади не лише самоорганізовані і базовані на праві власності, але також регульовані чіткою публічною політикою, яка стимулює їх до взаємодії в рамках політико-адміністративного об'єднання. Більшість інтересів учасників таких корпорацій гомогенні. Це спеціалізоване об'єднання, скероване на управління своїм майном [8].

Зарубіжні новітні теоретичні розробки в царині функціонування територіальних громад пов'язані із видатним науковцем сучасності-лауреатом Нобелівської премії з економіки Е. Остром. Методологічна основа її наукових переконань лежить у площині вивчення індивідуальних особливостей різних територіальних громад під час здійснення управління спільними ресурсами. Вчена ідентифікує їх як «чітко визначену групу індивідуальностей, яка, визначивши правила користування ресурсом, у відповідності з локальними умовами, створює довгострокові інституційні об'єднання для моніторингу використання ресурсу, вирішення конфліктів, адміністрування санкцій» [9], зазначаючи, що: територіальні громади можуть ефективно управляти суспільними ресурсами; якість громадського користування ресурсами залежить від особливостей кожної громади та її здатності до саморегулювання; результати створення суспільних благ залежать не стільки від форми власності, скільки від набору правил, які регламентують створення і використання суспільних благ. Тому формування таких передумов повинно базуватися на інституціоналізації соціальних норм громад, які є ефективними не тільки під час формування кооперативної поведінки, але також заохочують до кооперативної поведінки в довготривалій перспективі; децентралізація влади та прийняття рішень стає можливою і доцільною у випадку, якщо в її здійсненні зацікавлені всі учасники процесу, інтереси користувачів суспільних ресурсів узгоджені, якість життя населення покращується [10].

Дослідження було б не повним без акценту на комплексному підході у працях вітчизняних учених. Зокрема, В. Кравченко розглядає територіальну громаду як сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус. Відповідно, територіальну громаду можна розглядати як: базову адміністративно-територіальну одиницю; форму організації місцевої влади; суб'єкт цивільно-правових відносин (господарюючий суб'єкт) [11]. Також неможливо оминати увагою позицію Я. Варди та В. Клосовські, які всебічно розкривають сутність територіальної громад, зокрема:

- як колективу самостійних суб'єктів права – фізичних осіб;
- як носія певного культурного надбання, якому притаманні місцеві традиції та звичаї, носія духовно-інтелектуального потенціалу;
- як сконцентрованість трудових ресурсів;
- як первинний суб'єкт місцевого самоврядування й елемент системи місцевого самоврядування;
- як суб'єкт права комунальної власності;

– суб'єкт бюджетного права, за яким визнаний відповідний бюджет місцевого самоврядування [12].

П. Гураль також комплексно підходить до проблеми, зауважуючи, що територіальна громада є особливим феноменом суспільного розвитку, явищем всесвітнього характеру. Територіальні громади в різних країнах еволюціонують, удосконалюють свою діяльність, змінюють свою структуру, свою адміністративно-територіальну, матеріально-фінансову й організаційно-правову основи [13].

Певною «системністю» в розумінні територіальної громади характеризується позиція Т. Гургули, яка вважає, що у процесі взаємодії між собою люди, які мешкають на певній території, вступають у певні зв'язки, на основі яких виникає розуміння загальних інтересів і колективна свідомість, що загалом і свідчить про її формування [14].

Загальновідомо, що глибший теоретичний аналіз у контексті системного підходу вказує на ознаки територіальної громади. У наукових дискусіях часто обговорюють питання щодо їх виокремлення саме за економічними критеріями, адже соціологічні та юридичні доволі висвітлені.

Так, Р. Уоррен шляхом виокремлення ознак подає визначення територіальної громади як «ідеальної» з позицій соціології зазначаючи, що вона здатна до регуляції взаємин основних груп, самокерування, розподілу влади, визначення ступеню участі в житті громади, підтримки її життєздатності, встановлення меж контролю території та конфліктів [15].

Ознаки, виокремлені О. Батановим, акцентують увагу на соціальній їх орієнтації, зокрема це: соціально-демографічна взаємодія, тобто сусідські відносини, спільні правила та норми поведінки, відчуття належності та співпричетності до подій у громаді, психологічна ідентифікація інтересів людини з інтересами спільноти, єдиними морально-етичними цінностями [16]. У цьому ключі І. Видрін виділяє чотири характерні особливості територіальних колективів, а саме: 1) територіальні колективи є соціальними спільнотами, що складаються в результаті взаємодії людей; 2) в основі формування територіальних співтовариств знаходяться соціально обумовлені способом життєдіяльності людей інтереси; 3) об'єктивною основою колективів є територія, яка грає інтеграційну роль у зв'язку з економічними, соціально-історичними, природно-географічними чинниками; 4) у цих колективах є всі елементи структури суспільства, завдяки чому вони можуть функціонувати як відносно самостійні об'єднання [17].

У юридичній площині, на переконання вітчизняних науковців територіальна громада, виходячи із засад місцевого самоврядування, характеризується такими ознаками:

- наявність чітко усвідомлених суспільних інтересів і готовність громадян брати на себе політичну відповідальність за прийняті рішення;
- розмежування компетенцій держави і територіальної громади, за якого держава мінімально втручається у процес місцевого самоврядування;
- діяльність органів місцевого самоврядування має демократичний і прозорий характер;
- реалізується принцип субсидіарності під час розподілу повноважень;
- посадові особи органів місцевого самоврядування мають спеціальну освіту та дотримуються особливої етики [18].

Правознавець М. Баймуратов наводить такі основні ознаки територіальної громади:

- територіальну – спільне проживання осіб (жителів), які входять у громаду на певній території;
- інтегративну – територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів, що проживають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, які постійно проживають на певній території;
- інтелектуальну – в основі конституювання територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра виникаючих між ними системних індивідуально-територіальних зв'язків;
- майнову – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності (їй належать рухоме та нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що знаходяться у власності відповідних територіальних громад);
- фіскальну – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів [19].

І. Мелехіна сутнісні характеристики територіальної громади представляє сукупністю таких ознак:

- 1) прив'язаність місцевого співтовариства до території природного проживання людей, чим детерміновано первинність самовизначення з наступним оформленням юридичного статусу;
- 2) членство у місцевому співтоваристві, яке засноване на спільності інтересів, що характеризує місцеве співтовариство як соціальну спільність;
- 3) самоврядність місцевих співтовариств, яка є формоутворювальною основою владних відносин;
- 4) здатність місцевого співтовариства до структурування й утворення внутрішньо-організаційних управляючих структур;
- 5) соціальне функціонування на базі колективних форм діяльності для життєзабезпечення спільних інтересів;

6) упорядкованість відносин у місцевому співтоваристві на основі правових та інших соціальних норм, яка дає змогу визначати їх як суб'єктів права, здатність бути суб'єктом комплексних правовідносин;

7) обумовленість діяльності місцевих співтовариств не лише індивідуалізуючими, а й об'єднувальними факторами, стійкістю інтересів, зв'язків і форм соціальної практики;

8) первинність місцевих співтовариств щодо об'єднань, які формуються націями, народом, державними структурами, що забезпечує діалектичний зв'язок із громадянським суспільством і державою;

9) здійснення членами місцевого співтовариства своєї психологічної ідентифікації з ним (формування та прояв відчуття співтовариства) [20].

Зазначимо, що сучасні вітчизняні науковці приділяють увагу й економічним ознакам категорії «територіальна громада». Так, Т. Бондарук до ознак територіальної громади відносить спільність постійного проживання на території самостійної адміністративно-територіальної одиниці; спільність економічних, соціальних інтересів; спільність корпоративної власності (комунального майна, місцевого бюджету, землі тощо). За територіальною громадою Конституцією та законами України визнане право вирішувати питання місцевого значення в межах законодавства України. Окрім цього, науковець зазначає, що «характеризуючи територіальну громаду, зазначимо, по-перше, що територіальна громада – це спільність людей, яка не має ієрархічної підпорядкованості; по-друге, місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через створювані нею представницькі органи в межах закону; по-третє, територіальна громада має право на власність, безпосередньо або через утворювані нею органи управляє майном, що є в її комунальній власності; по-четверте, територіальні громади можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів на виконання спільних проектів» [21].

О. Мороз найбільше ознак виокремлює саме економічного характеру, зокрема:

- спільна територія існування (що може містити проживання, роботу, володіння нерухомим майном);
- спільні інтереси щодо вирішення питань життєдіяльності;
- соціальна взаємодія в процесі реалізації цих інтересів;
- психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою;
- спільна комунальна власність;
- сплачування комунальних податків [22].

Ю. Петрушенко через призму критичної оцінки напрацювань представників соціологічної науки виокремлює притаманні тільки їй риси, і зазначає, що «...громада аби бути такою, а не просто нею називатися, повинна мати кілька ключових ознак:

- спільна ситуація (спільні ознаки, що об'єднують людей між собою – місце проживання, етнос, релігія тощо);
- мережа стосунків і взаємодії в громаді;
- колективна дія (люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії);
- сформована ідентичність (людина у громаді відчуває свою приналежність до єдиного цілого, емоційно пов'язана з цим утворенням, має певну лояльність стосовно неї)» [23]. Позитивно оцінюючи даний підхід, зазначимо, що він більше характеризує громаду як соціоодиночку, не виокремлюючи економічні ознаки, які, на нашу думку, беззаперечно, не вторинні.

Законодавче трактування територіальної громади також не зачіпає економічних ознак, натомість дозволяє сформулювати інтеграційну, що характеризує територіальну громаду як сукупність фізичних осіб, та територіальну ознаки, виокремлену за фактом постійного проживання її членів на території відповідного населеного пункту.

Висновки. Отже, територіальна громада, об'єднана різноплановими ознаками системного характеру, зокрема, територіальний і демографічний зв'язок, правова і політична вмотивованість, майновий, економічний і фінансовий плацдарм, інтелектуальна і професійна єдність, мовна і релігійна (соціально-культурна) автентичність, певна просторова та часова локалізація не виключає права кожної особистості на індивідуальність, а, навпаки, консолідує зусилля багатьох для досягнення бажаного всім результату, що передбачає збереження індивідуальності кожного без відкидання лобювання загальних інтересів. Відповідно, перелічені ознаки вичерпно характеризують територіальну громаду із правової та соціологічної світоглядно-теоретичних підвалин. Водночас економічній складовій у теоретичному конструкті методології системного підходу до пізнання сутності дефініції не відводиться належної ролі, що не може не викликати дискусій, і вимагає їх однозначного виокремлення. Виходячи із зазначеного, з метою дослідження економічної сутності територіальної громади саме як суб'єкта місцевого самоврядування вважаємо за доцільне систематизувати ті ознаки, які, насамперед, забезпечують повноцінну суб'єктність територіальної громади в системі місцевого самоврядування.

Так, важливою ознакою територіальної громади як економічної категорії є існування відносин розподілу, перерозподілу, обміну вартості створеного регіонального продукту; наявність фінансових відносин щодо формування і використання показників місцевих бюджетів; участь у певних економічних

відносинах, які впливають із відносин власності на спільне комунальне майно; спільність економічних інтересів у провадженні господарської діяльності й отриманні прибутку чи понесенні збитку внаслідок її здійснення на основі солідарної відповідальності; управління корпоративними правами; участь у формуванні регіональних грошових фондів.

Література:

1. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. М.: Наука, 2004. 240 с.
2. Hillery G. A. Definitions of Community: Areas of Agreement. *Rural Sociology*. 1955. Vol. 20. Iss. 2. 123 p.
3. Ferlander S. The Internet, Social Capital and Local Community. Stirling: Dep. of Psychology, 2003. 411 p.
4. Jonassen C. T. Community Typology. Community Structure and Analysis. N.Y., 1959. 20–21 p.
5. Chavis D. Strategic Factors for Building Community: The Five C's Community, Connections, Control, Cash, & Collective Action. Baltimore: Campaign Consultation, 2006. 6 p.
6. Молодожен Ю. Б. Поняття і сутність територіальної громади в системі місцевого самоврядування України. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету*. 2006. № 2. 347-352 с. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1100.pdf>.
7. Shaffer R. Community Economics. Economic Structure and Change in Smaller Communities. Iowa, Iowa State University Press. Ames, 1989. 4 p.
8. Gerber J. D., Nahrath S., Csikos P., Knoepfel P. The role of Swiss civic corporations in land use planning. *Environment and Planning A* 43. 2011. 185–204 p. URL: <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=a43293>.
9. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. Пер. с англ. М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. 447 с.
10. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. Пер. с англ. М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. 447 с.
11. Кравченко В. І. Місцеві фінанси України: навч. посіб. Київ: Знання, 1999. С. 77–82.
12. Варда Я. Острови надій. Розробка стратегій локального розвитку. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 83 с.
13. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні-історико-правове дослідження: монографія. Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 467 с.
14. Гургула Т. В. Фінансове забезпечення спроможності територіальних громад: проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія економіка*. 2017. № 1(7). 132-136 с.
15. Warren R. The Good Community – What would it be? *Journal of the Community Development Society*. 1970. №1(1). 14–23 p.
16. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: монографія. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К. 2001. 260 с.
17. Выдрин И. В. Территориальный коллектив как субъект местного самоуправления (государственно-правовой аспект). *Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение»*. 1992. № 4. 89–90 с.
18. Розширення компетенції місцевого самоврядування базового рівня з метою ефективного забезпечення принципу субсидіарності: аналітична записка. *НІСД*. URL: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Juni/14.htm>.
19. Баймуратов М. О. Територіальна громада в політичній системі і системі місцевого самоврядування України. В кн.: Муніципальне право України: Підручник. За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. К. 2001. 122–123 с.
20. Мелехина И. И. Местное сообщество. Теоретико-правовой анализ: автореф. дис. канд. юрид. наук. Краснодар, 2003. 18 с.
21. Бондарук Т. Г. Місцеве самоврядування та його фінансове забезпечення в Україні: монографія. НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. К.: Експрес, 2009. 608 с.
22. Мороз О. Ю. Територіальна громада: сутність становлення та сучасні українські реалії. *Демократичне врядування: електрон. наук. фах. видання*. 2008. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua>.
23. Петрушенко Ю. М. Фінансове забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад: концептуальні засади та практичний інструментарій: монографія. Суми: Університетська книга, 2013. 351 с.